کوردبوون لەمەنگەنەی حەتمیەتی مێژوویی و تەڵەزگەی جوگرافییدا
... نەوزاد جەمال

کوردبوون سەختە، ئەگەر هەندێکجاریش ئەستەم دەرنەکەوێت. ئەمە فاکتێکە ڕۆژانە بە ئەزموونکردن درکی پێدەکەین. هەڵبەت، ناڵێم کوردبوون لەخۆیدا شکستێکی بوونەکییە(وجودی)، بەڵکو فاکتەرە شکستهێنەرەکان تەنگەژەکەیە. پرسیارە بنەڕەتییەکە ئەمەیە: ئاخۆ ئەم سەختییە دەرهاویشتەی حەتمیەتی (ناچاری) مێژوویییە یا جوگرافیایە؟ جوگرافیا چارەنوسی ئەمەی دەستنیشانکردووە یا مێژوو؟ پرسیاریکی بونیادی، بەڵام گشتی.

هەڵبەت، لێرەدا ئامانجم وەڵامدانەوەیەکی پاکەجی و ڕەچەتە ئاسا نییە، بە ئەندازەی وروژاندنی پرسیارەکە. هەندێکجار پێویستدەکات، توێژەری ئەکادیمیست، روناکبیرو نوسەران پرسیاری گەورەو گرانی لەوجۆرە تاوتوێکەن. چونکە، ئاسۆی بیرکردنەوەو خۆناسی بەوجۆرە پرسیارانە فراوانتردەبێت. بەجۆرێکیش روونکردنەوەیەکیشە کە چۆن و بۆچی گەلی کوردو چارەنوسی کوردستان لەم وەستگەیەدایە.

ئەمە دەرگیری ئەو راستییەشین کە بە ڕەفتاری بیرکردنەوە، هەڵسوکەوتی سیاسی و زمانی و ئابوریمان بەجۆرێکە کە لە بەرژەوەندی خۆماندانییە. ئایا؛ ئەم ڕەفتارانە جوگرافیا(ژینگە)کردە یا مێژوو بۆی بەوینەتەوە؟ بەسادەیی، بۆچی کوردوکوردستان بەم دەردە درێژخایەنە گەیشتووە؟ ئەم پرسیارانە، لەخۆیدا وەڵامدەرەوەی پێگەی ئەمەشە لەسەر نەخشەی سیاسی و ئابوری و هەزو زانست و شارستانیەت و فەلسەفەو هونەر. ئیتر، کوردستان وەک بکەرێکی سیاسی و ئابوری و کولتوری، پێدراوێکی سروشتی و دیاردەیەک نییە کە لەخۆڕا بێتەدی.

لەکاتێکدا، وەک زۆربەی گەلانی خۆرهەڵات، زۆرجار کەموکورتییەکانی خۆمان دەبەینەوە سەر جوگرافیا یا مێژوو. یا دەیخەینە ئەستۆی زلهێزەکان و پیلانگێری نێودەوڵەتی. ئەی ئەوەی لەچوارچێوەی ماڵەکەی خۆماندا روودەدات، دەستی کێی تێدایەو کە لێی بەرپرسیارە؟ کەواتە، گێڕانەوەی داستانی 'بوونی ئەمە' لەکوێوەو لەچییەوە شکستدەخوات؟ یەکێک لە تێزە گرنگەکان سەبارەت بەشکست و سەرکەوتنی گەلان، زەمینەسازی جەنگ و ململانێکان، هی نوسەری ناسراو 'ڕۆبەرت کاپلان'ە

کە لە کتێبی ‘تەڵەی جوگرافیا’دا باسیکردووە. ئەو پێیوایە لەڕێگەی پاڵنەرە جوگرافیەکانەوە، نەک هەر دەتوانین هۆکاری جەنگوشەڕوشەرەکانی میژوو راڤەکەین، بەڵکو پێشبینی سەرهەڵدانی جەنگەکانی داهاتوش بکەین.

بێگومان، بەڵگەنەویستە کە کارلێکی راستەوخۆ لەنێوان ژینگەو مرۆڤدایە. مرۆڤ کارکردی جوگرافیاو مێژووشە. بەڵێ، نکولی لەوە ناکریت کە جوگرافیاو ژینگە کاریگەربووە لەسەر شێوازی بەرهەم و ئابوریمان. شکستی ‘ئیکتیفای زاتی’ ئەمە لەسەردەمانێکداو لەبەرڕێیشتنی ئابوری (لای مەسعود محەمەد)، هۆکارگەلێکی داگیرکردن بووە. ئیدی، جوگرافیا قەدەرێکە کە ئەمەی رادەستی ژینگەکەمان کردووە. ئەمەش، لەشێوازی تەلارسازیدا ، لە پۆشینی جلوبەرگەوە تا رژێمی سیاسیش رەنگیداوەتەوە.

سیستمی سیاسی کراوە، لەژینگەی داخراودا نایەتەدی. جگەلەوەی ستەمکاری ودیکتاتۆریەتیش لەو وڵاتانەی سەرچاوەی سروشتیان زە بەندەیە، دیاردەیەکی بەرچاوە. بەرای من، کورد زیاتر بوونەکی جوگرافی هەیە تا مێژوویی. سەردەمانێکی زۆر، کوردگەل کەتوبەندی ژینگەو جوگرافیاکەیەتی. بەڵێ، ئەگەر بپرسین: تاچەند هەلومەرجی جوگرافی لەمپەرێکە لەسەر چارەنوسی گەلی کورد، خاپ ناکەین. هاوکات، گەورەیی و هەستیاری پرسی کورد لەئاستی ناوچەیی و نێودەوڵەتیش، بەدیوێکدا بەندە بەدیمۆگرافیاوە. زۆری ڕێژەی دانیشتوانەکەی، قەبەیی پرسەکەی دەستنیشاندەکات. جگەلەوەی، زیادبوونی دانیشتوان، بەجۆرێک میکانیزمی قەرەبووکردنەوەی ئەو قڕکەوتنە بووە کە بەهۆکاری پەتاو نەخۆشی و جەنگەوە لێیکەوتووە.

بەستنەوەی فاکتەرەجوگرافیەکان بەسیاسەت و شارستانیەتەوە، لەو سۆنگەیەوە: ئایا بە سەرهەڵدانی شارستانیەتێک، ژینگەیەکی پێرفێکت مەرجە یا لەبار پێویستە؟ چیدەبوو ئەگەر ‘نالی’ و ‘حاجی قادر’و ‘پیرەمێرد’و مەولانا روناکبیرانیتر لەباتی مانەوەیان لە ئەستامبول، بەڕێیشتنایەتە پاریس یا پایتەختێکیتری ئەورپا؟ ئەگەر، مەولاناخالید لەسلێمانیدا بمایەتەوە، هەمان مەولانا دەبوو؟ ئەگەر، شەرەفخانی بەدلیسی کوری جوتیارێک بایە، دەبووە مێژوونوس؟ ئەی ئەو هەموو مەلاو خوێندەوارانەیتر کە پەرتەوازەی ناوەو دەرەوەی کوردستان بوون، بەچی دەگەیشتن؟ رەنگە، زۆربەیان کە زیرەکتربووبن لەناوەدیارەکانی دونیای ئەدەب و عیرفان، کەچی، خێری ناوبانگیان هەڵنەهات؟

ڕەنگە، بیرمەندی فەرەنسی ‘فەردیناند بۆردێل’ (1902–1985) لەرەدا بەتەنگمانەوە بێت. نهێنی ئەو پەیوەندی دیالیکتیی کات/مێژووە بەجوگرافیایەوە. بەڕای ئەو، مرۆڤ ملکەچی جوگرافیایەو مێژوو بەتەنها دەستنیشانی چارەنوسی گەلان ناکات. زۆرجار مرۆڤەکان بەهۆی جوگرافیاوە لەگۆڕینی ئاراستەی مێژووەکەیان دەستەوسان دەبن. کەواتە، هەڵسوڕێنەری جوڵەی مێژوو جوگرافیایە، نەک بەتەنها مرۆڤ/کات. خاڵی جیاکەرەوەی ‘برۆدێل’ لەمێژوونوسەکانیتر، دۆزینەوەی سەرەداوەکانی فاکتەرەجوگرافییەکانە لە پرۆسەی مێژوویدا. گرێدانەوەی مێژوو بەفاکتە جوگرافیاکانەوە، زۆر روونکردنەوەمان پێدەدات. ئەگەر، سەردەم/کات نەخرێتە چێوەی جوگرافیاوە، دەبێتە بابەتێکی پەتی. مێژوو هەر مرۆڤ ناگریتەوە، بەڵکو کۆی سروشت و ژینگەش لەمێژووی مرۆڤایەتیدا رۆڵدەگێڕێت. کەواتە، تەنها بکەرە تاکەکەسی و خودی رووداوەکان کاریگەر نیین، بەڵکو چیا، دۆڵ، روبار، پێدەشت و ژینگە بەگشتی. لەرەوە، بەجۆرێک حەتمییەتی مێژوویی بێتە حەتمییەتی جوگرافی.

باشە، مێژوو مرۆڤ دروستدەکات یا بەپێچەوانەوە؟ نیوەی راستییەکە ئەوەیە مرۆڤ مێژووسازە. بەڵام، جوگرافیا تاکەی تری شارستانییەتسازییە. شوێنگەی جوگرافی، هەناوی شارستانییەتە. لەبەرئەوەی، شارستانییەت بۆتەیەکی داخراونییە، بەڵکو سروشتێکی دینامیکیی هەیەو لەسەر یەک هێڵی تەریبی پەرەسەندن گەشە ناکات. دیالیکیتی شارستانییەت، کاروانێکە کە دووفرسەخ دەڕواتە پێش، فرسەخێکیش پاشەکشەدەکات! ئیدی، جوگرافیا ئامرازێکە کە پرۆسەی گەشەو پەرەسەندنی مێژوویی خاودەکاتەوە. چونکە، هەموو شارستانییەتێک لەسەر پەیوندییەکی تێکچڕژاوی کات و شوێن برەودەسەنێت. لەبەرئەوە، رۆڵی دەریاو زەریاکان، کاریگەرە لە پێشکەوتنی کەشتیەوانی و سەرهەڵدانی ئەنگیزەی کۆلۆنیالیزمدا. ژینی شارنشینی، پێویستی بە رووبەرە نزم و پێدەشتەکانە، نەک دۆڵ و چیاکان.
دیارە، وەکچۆن چیاکان ئامێزی بزاڤی چەکداری کورد بوون، هاوکات لەمپەری شارستانییەت و ژینی شارنیشینیش بوون. پێویستە ئەوەش بووترێت؛ ئەگەر کورد لەکۆتبەندی جوگرافیاو مێژوودابووبیت. ئێسە بەسایەی تەکنەلۆجیای پەیوەندیو زانیارییەوە، ئاودیوی سنورەکان و رێگرە باوەکان بووە. بۆیە، ناکرێت بیرو ژیری ئێمە بۆ هەتا هەتایە خۆی قەتیسی کۆتوبەندی جوگرافیا یا مێژوو بکات. بێگومان، فاکتە جوگرافی و مێژووییەکان، رۆڵیان لەروونکردنەوە هۆکارە خۆکردو دەوروبەرکردەکاندا هەیە. بەڵام، کە ئەوانە دەکاتە چارەنووس و

ئایندەی ئێمە، ئەگەر کارلێکی زاتی ژیری و ئامادەیی سایکۆلۆجی خۆمان نەبێت؟